Korai gyász

A vészkorszakra való emlékezés formái és funkciói a magyar zsidó közösségekben a háború után

BOHUS KATA

1946. július 16-án, a deportálások második évfordulóján[1] gyászünnepségre gyűlt össze Pápa maradék zsidósága. A közösség veszteségei drámaiak voltak: a 3648 deportált közül csak 363 tért vissza.[2] Az egykor pompás zsinagóga nyomorúságos állapotban volt, az istentiszteletre összegyűlteknek állniuk kellett, mert a padokat a német csapatok még a háború alatt felhasogatták tűzifának. A gyásznapról az *Új Élet* is tudósított, kiemelve, hogy a közös gyász egyesíti a túlélő zsidóság különböző csoportjait. „Nincs cionista, nincs asszimiláns, neolog, orthodox, vagy haszid, mind egyformán gyászoló zsidó árva, mindenkinek Jahrzeitja van, mindenki kaddist mond" – írta a lap.[3] Ma már általánosan elfogadott tény, hogy a holokauszt

---

[1] A deportálások pontos időpontja Ferenczy László csendőrtiszt jelentései alapján 1944. július 5-e volt. Lásd: Az V. tisztogatási akció 1-2. sz. eseményjelentései, 1944. június 30. és július 9. Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Az Endre–Baky–Jaross per.* Budapest: Cserépfalvi, 1994. 519–521. Az Auschwitzba érkezés pontos időpontjával kapcsolatban eltérnek a források. Szalai Antal szerint a pápai zsidókat szállító vonatok 1944. július 9-én érkeztek meg Auschwitzba, egy héttel korábban, mint ahogyan az az 1946-os megemlékezés alkalmával elhangzott. Szalai Antal: *A pápai zsidóság története és a hitközség szerepe a város társadalmi életében.* Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1996. 51–56. Michael Honey adatai szerint július 8-án érkeztek a Pápáról indult vonatok: http://www.zchor.org/hungaria.htm#train (utolsó letöltés: 2024. november 1.)

[2] Szalai, 1996. 56. Az 1946-os gyászszertartáson 3200 főre becsülték az áldozatok számát.

[3] Feltűnéstkeltő megnyilatkozások a vidéki városok emlék-gyászünnepélyein. *Új Élet*, 1946. július 25. 3.

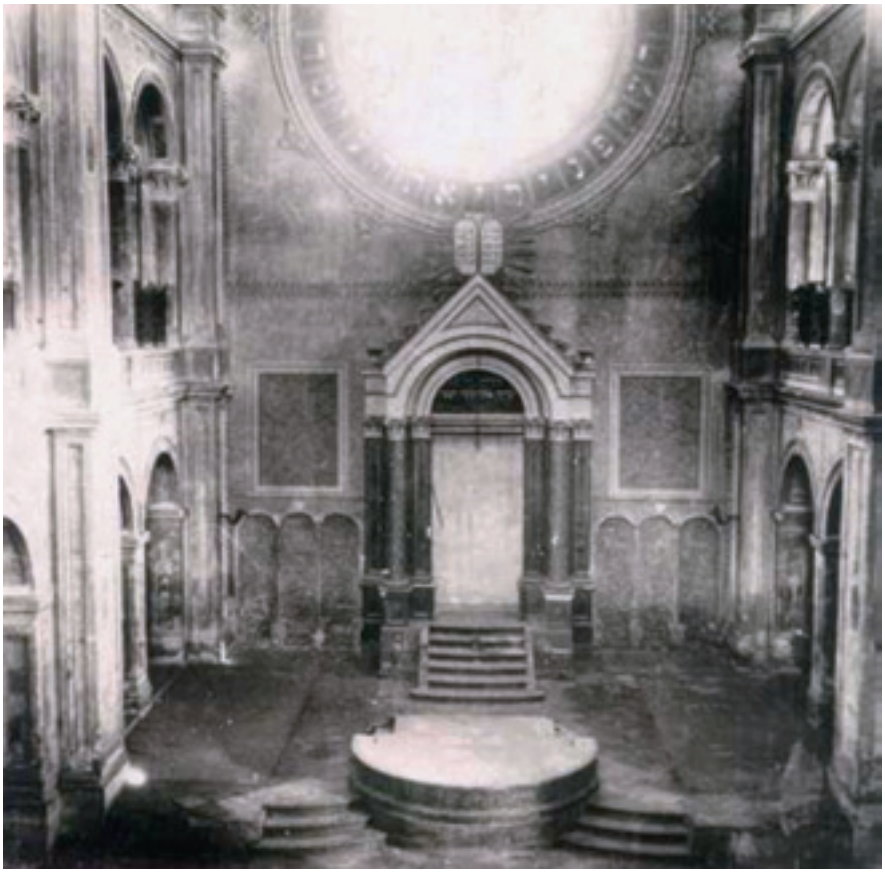

A pápai zsinagóga romos belső tere, 1947.

alapvetően átformálta és globálisan is meghatározta a túlélők és az őket követő generációk zsidó identitását.[4] Azonban ez a fejlemény ebben a korai időszakban még korántsem volt egyértelmű.

A zsidóüldözések formálódó emlékezeti terét Európa-szerte a zsidó túlélők határozták meg közvetlenül a háború után. Ebben a tekintetben az elmúlt évtizedek tudományos kutatásai sikeresen megkérdőjelezték a „csend mítosza" *(the myth of silence)* elméletét, és

[4] A témának hatalmas irodalma van, közülük lásd például: Hirsch, Marianne: *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust.* New York: Columbia University Press, 2012.

kimutatták, hogy a vészkorszak korai dokumentációs munkáit, a halálozási és túlélési statisztikákat és az emlékműveket is jellemzően a túlélő zsidó közösség tagjai készítették.[5] Az első években kialakuló szimbólumok, hagyományok, így a gyászistentiszteletek, mártírünnepségek,[6] megemlékezések, illetve az ekkor a zsidó közösség által emelt emlékművek közül sok máig meghatározó szerepet játszik az emlékezés szertartásaiban, rituáléiban, és általános esztétikájában.[7] A túlélők Magyarországon is tisztában voltak a veszteségek nagyságrendjével,[8] és már a háború befejeztével (vagy még azelőtt) elkezdték rögzíteni a közelmúlt pusztításának történetét.[9]

Azonban felmerül a kérdés: az üldöztetés tapasztalatai valóban egyetlen nagy csoportba egyesítették a túlélőket, ahogyan az *Új Élet* leírta? A példátlan veszteségek következtében eloszlottak a

---

[5] Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe.* Oxford: Oxford University Press, 2012.; Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence.* London: Routledge, 2012.; Fritz, Regina – Kovács, Éva – Rásky, Béla (eds.): *Before the Holocaust Had Its Name. Early Confrontations of the Nazi Mass Murder of the Jews*, Vienna: new academic press, 2016.; Jasch, Hans-Christian – Lehnstaedt, Stephan (eds.): *Crimes Uncovered. The First Generation of Holocaust Researchers.* Berlin: Metropol Verlag, 2019.; Aleksiun, Natalia: The Central Jewish Historical Commission in Poland 1944–1947. *POLIN Studies in Polish Jewry,* 20 (2008) 74–97.; Veselská, Magda: Early Documentation of the Shoah in the Czech Lands: The Documentation Project and the Prague Jewish Museum (1945–1947). *Judaica Bohemiae,* 52/1 (2017) 47–85.; Toronyi Zsuzsanna: Egy budapesti kert történetei. *Korall*, 41 (2010) 97–112.; Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége.* (MAKOR – Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7). Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010.

[6] A szövegben a korabeli szóhasználatot átvéve hivatkozom mártíremlékművekre, illetve mártírünnepségekre.

[7] A holokauszt korai, de máig meghatározó szimbolikájáról a művészetekben és a zsidó hagyományokban lásd Batya Brutin művészettörténész kutatásait, illetve: Bohus, Kata – Grossmann, Atina – Hanak, Werner – Wenzel, Mirjam (eds.): *Our Courage. Jews in Europe 1945–48.* Berlin: De Gruyter, 2020. 148–157, 196–219.

[8] A magyar zsidóság kiáltványa, 1946. augusztus 7. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban MZsML), XXXIII–5–b/4, 29.

[9] Geyer Artúr: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958.* Budapest: MIOK, 1958.

korábbi vallási és politikai meggyőződések közötti különbségek? Egyáltalán vizsgálható-e a zsidó emlékezeti kultúra alakulása önmagában, a korabeli társadalmi és politikai kontextus vizsgálata nélkül? E tanulmányban azt mutatom be, hogy a mártíremlékművek és mártírünnepségek a dokumentációs és emlékezési folyamat részének tekinthetők, melyek – bár valóban egy közös trauma kifejeződései voltak – változatos formákat öltöttek, és üzeneteik sem voltak egységesek. Ezeket az eseményeket nem lehet egyszerűen a halottakra való emlékezés gyakorlataként leírni: jelentőségük sokkal nagyobb volt. A magyar zsidóság képviselői ugyanis rajtuk keresztül (is) megpróbálták definiálni mind a túlélő zsidóságot mint közösséget, mind pedig annak többségi társadalomhoz való viszonyát a veszteségek és az üldöztetés tapasztalatainak fényében, a korabeli társadalmi viszonyok és politikai események figyelembevételével. A jellemzően vallásos terekben és alkalmakkor elhangzott beszédek megszólítottjai között gyakran nem csak az izraelita vallási közösségek, sőt nem csak a szertartásokon jelenlevő túlélők, hanem a közösségi életben egyébként részt nem vevő korábbi üldözöttek és a többségi társadalom tagjai is szerepeltek. Ugyanakkor a zsidó túlélőknek szóló üzenetek nem voltak függetlenek a többségi társadalom és a korabeli politikai diskurzusok által definiált emlékezeti kontextustól sem. Ezáltal a gyászistentiszteletek és más megemlékezések jelentései és funkciói szétfeszítették a vallási szertartások és terek határait, alkalmat adván arra, hogy a zsidó és többségi társadalom közötti kapcsolatot újradefiniálják, s meghatározzák az üldöztetés utáni együttélés és együttműködés lehetséges kereteit.

Tanulmányomban elsősorban a mártírünnepségek során elhangzott emlékbeszédek, hozzájuk kötődő kiadványok és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében fellelhető dokumentumok segítségével rekonstruálom a vészkorszak gyászhagyományainak kialakulását és szerepét a túlélő magyar zsidó közösségek életében. Ezen túlmenően, az emlékezés helyeinek, a magyar politikai és közigazgatási szervek részvételének, a korabeli sajtó tudósításainak figyelembevételével azt is vizsgálom, hogy ezek a megemlékezések

mennyiben és hogyan kapcsolódtak a korabeli politikai és társadalmi környezethez csakúgy, mint a zsidó hagyományokhoz.

A magyar zsidóság veszteségei és szerkezete a háború után

A második világháború végére az üldöztetések következtében Magyarország zsidó és a zsidótörvények által zsidónak definiált lakossága, a háború alatt Magyarországhoz csatolt területeken élőket is figyelembe véve 825 000 főről (1944)[10] 180 000–200 000 túlélőre csappant.[11] A túlélési arány a fővárosban körülbelül 50 százalék volt, szemben a vidéki területeken tapasztalható csekély mintegy 22 százalékkal.[12] Ebből következően a magyarországi túlélők többsége – mintegy 120 000–140 000 ember[13] – Budapesten élt, a háború utáni Európa egyik legnagyobb megmaradt zsidó közösségét alkotva.
A magyar zsidóság demográfiai szerkezete azonban, a fővárosban és vidéken egyaránt, drámaian megváltozott. Budapesten a nők nagyobb valószínűséggel maradtak életben a gettóban, míg a férfiak nagyobb valószínűséggel haltak meg a munkaszolgálat[14] során, mint

---

[10] Braham, Randolph L. *A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon.* Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997. 2. kötet, 1245.

[11] Stark, Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955).* Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995. 54. Randolph L. Braham történész 564 507 főre tette a magyar zsidóság veszteségeit a trianoni Magyarország és a második világháború alatt visszacsatolt területeken. Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (condensed edition). Detroit: Wayne State University Press, 2000. 252 (5. táblázat).

[12] A számok a háború utáni Magyarország területére vonatkoznak. Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950.* Budapest: Balassi, 2008. 374.

[13] Stark, 1995. 47. Kovács András 144 000 túlélőről ír Budapesten. Kovács, András: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. *Quest. Issues in Contemporary Jewish History,* 1 (2010) 39.

[14] Bár a munkaszolgálatot már egy 1939-es törvény intézményesítette, gyakorlatát többször módosították és átszervezték a háború alatt. A zsidótörvények bevezetése és az ország háborúba való belépése nyomán vált elsősorban a katonakorú zsidó férfiak diszkriminációjának eszközévé, így áldozatainak többsége is zsidó volt. Csősz László et al.: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. *Múltunk*, 2015/2. 72–139.

vidéken. Ezzel szemben vidéken éppen fordított volt a helyzet, ráadásul a deportálások következtében, néhány alföldi település kivételével, a fővároson kívül alig maradt zsidó gyermek és időskorú.

A drámai változások ellenére 1945-ben helyreállt a magyarországi zsidó hitközségek hagyományos, az 1871-es szakadás óta érvényben levő hármas tagolású intézményrendszere. Az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) amerikai zsidó segélyszervezet és maguk a közösségek korai statisztikái szerint a háború előtti mintegy 700 zsidó közösségből valamivel több mint 100-at alapítottak újra 1945-ben, egy évvel később pedig már 288-at tartottak számon.[15] Az újjáalakult közösségek körülbelül fele volt ortodox, mintegy száz neológ és néhány status quo. Mintegy kétharmaduk száznál kevesebb lelket számlált,[16] s az ortodoxia szenvedte el a legnagyobb számbeli és arányos veszteségeket, hiszen a deportálások során az elsők között ürítették ki a bécsi döntésekkel Magyarországhoz csatolt erdélyi, kárpátaljai és szlovákiai területeket, ahol az ortodoxok voltak többségben. Mire a három ág 1950-ben a kommunista nyomás hatására egyesülni kényszerült, sok, a háború után még létező kis közösség megszűnt, mert tagjaik vagy nagyobb városokba költöztek, vagy kivándoroltak. A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy a túlélők negyede-harmada egyáltalán nem volt vallásos.[17] Míg az ortodoxia túlélését a drámaian lecsökkent hitközségi létszámok fenyegették, a neológok körében a háború után fokozottabban jelentkező asszimilációs tendenciák,[18] sőt a zsidó identitás kifejezésétől való félelem is aggodalomra adott okot. A vegyes házasságok száma nőtt, sokan teljesen felhagytak a vallásgyakorlással,[19] a zsinagógák látogatottsága alacsony volt, sőt, sok túlélő még a Joint-nál is

---

[15] Frojimovics, 2008. 375.

[16] Frojimovics, 2008. 376–377.

[17] Kovács, 2010. 39.

[18] Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Kende Péter (szerk.) *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Paris: Magyar Füzetek, 1984. 70.

[19] Karády Viktor: Traumahatás és menekülés. A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után. *Múlt és Jövő*, 1994/2. 73–91.

vonakodott regisztrálni annak ellenére, hogy nagy szükségük lett volna a szervezet által biztosított segélyre.[20]

A túlélő közösségen belüli politikai sokszínűséget fokozta a cionizmus megnövekedett támogatottsága. Bár ez a tendencia Európa-szerte általános volt,[21] Magyarországon különösen drámainak tekinthető a változás, hiszen a Magyar Cionista Szövetség az 1930-as években még elenyésző mozgalom volt, csupán néhány ezer tagot számlált.[22] Ebből a gyenge erőből vált a negyvenes évek végére a túlélők mintegy tíz százaléka által támogatott jelentős mozgalommá.[23] Közvetlen céljukon kívül, hogy elősegítsék a kivándorlást az ekkor brit fennhatóság alatt álló Palesztin Mandátumterületre, a cionisták számos más társadalmi tevékenységet szerveztek, amelylyel több ezer fiatalt vontak be a mozgalomba. Noha 1945 és 1949 között mintegy 15-18 000 zsidó emigrált Magyarországról a Palesztin Mandátumterületre (majd 1948 után Izraelbe),[24] – számszerűleg gyengítve ezzel a hazai cionista mozgalmat – az a meggyőződést, hogy a palesztinai zsidó állam a zsidó nép túlélésének kulcsa, és a legjobb válasz az antiszemitizmusra, továbbra is sokan osztották.

E demográfiai és társadalmi-politikai tényezők miatt a túlélő közösség sem vallásilag, sem politikailag nem volt homogén, és ez a sokszínűség jelentkezett a vészkorszakra való emlékezés kialakuló hagyományainak kapcsán is.

---

[20] A Joint háború utáni magyarországi tevékenységéről lásd: Frojimovics, Kinga: JDC Activity in Hungary, 1945–1953. In: Levi, Linda – Grossmann, Atina – Mandel, Maud S. – Patt, Avinoam (eds.): *The JDC at 100. A Century of Humanitarianism*. Detroit: Wayne State University Press, 2019. 421–438.

[21] A jelenségről a németországi DP-táborokban Avinoam Patt írt részletesen. Vö.: Patt, Avinoam: *Finding Home and Homeland: Jewish Youth and Zionism in the Aftermath of the Holocaust*. Detroit: Wayne State University Press, 2010.

[22] Asher Cohen: *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*. New York: Boulder, CO, 1986. 15.

[23] Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. 154.

[24] Kovács, 2010. 41. 18. lábjegyzet.

A mártírhagyomány és az emlékezés gyakorlata

Nem sokkal a háború vége után a „rabbik és más vallási vezetők [szerte Európában – B. K.] megpróbáltak vallási szempontok alapján gondolkodni arról, hogyan emlékezzenek meg az áldozatokról, és hogyan magyarázzák meg a halálukat."[25] Egyrészt egészen konkrét, a vallásgyakorlattal kapcsolatos problémákat kellett megoldaniuk. Például: hogyan lehet összehívni egy tíz zsidó férfiból álló *minyán*t, hogy imádkozzanak a zsinagógai istentiszteletek alatt, ha egy adott helyen tíznél kevesebb férfi túlélő volt? Újraházasodhatnak-e azok a nők, akiknek férjét minden valószínűség szerint meggyilkolták a vészkorszak idején, de nem volt bizonyíték a halálukról? Másrészt, általánosabb teológiai dilemmákkal is szembe kellett nézniük, mint például annak eldöntése, hogy a közelmúlt pusztítását bele kell-e illeszteni a hagyományos zsidó szenvedéstörténetbe, vagy mint valami egészen újat kell definiálni. Végül, az áldozatokról való megemlékezés igénye tágabb filozófiai kérdéseket is felvetett. Milyen jelentőséget kell tulajdonítani a zsidó közösségen belüli különbségeknek, amikor az üldözés a zsidókat mint homogén (vagyis faji törvényekkel homogenizált) csoportot érte? Feladatuk volt-e a zsidó közösségeknek megemlékezni azokról az áldozatokról, akiket ők nem tekintettek zsidónak (pl. kikeresztelkedettek), de akiket a zsidóság faji meghatározása miatt mégis zsidóként üldöztek és pusztítottak el? Hogyan lehet számontartani azokat az áldozatokat, akikre szó szerint senki sem emlékezett? Bosszút kell-e állniuk a zsidóknak, vagy lehetséges (és hogyan) a megbocsátás? Végül pedig: lehetséges-e egyáltalán értelmet adni egy ilyen pusztításnak?

E dilemmák és kérdések miatt az áldozatokról való megemlékezés sokkal többet jelentett, mint egyszerűen az emlékük tiszteletét és felidézését. Ahogy Leah Wolfson történész már rámutatott, „az emlékünnepségek és a zsidó ünnepek átalakítása módot adott az újonnan kialakuló teológiai megfontolások és [vallási – B. K.]

---

[25] Wolfson, Leah: *Jewish Responses to Persecution*, Volume 5, 1944–1946. Washington D.C.: USHMM, 2015. 410–411. A tanulmányban az angol nyelvű forrásokat, amennyiben nincs másképp jelölve, a szerző fordította magyarra.

szertartások bemutatására"[26] ezekkel az alapvető kérdésekkel kapcsolatban is. Bár a mártírünnepségek vallási jelentőségével és halakhikus gyakorlatával már több tanulmány is foglalkozott,[27] a háború utáni magyar zsidó túlélő közösség identitás-alakításában, jövőképében, és a többségi magyar társadalommal való kapcsolatának meghatározásában betöltött jelentőségük ez idáig nem képezte tudományos vizsgálat tárgyát.

Frojimovics Kinga álláspontja szerint közvetlenül a háború utáni években közel az összes újjáalakult zsidó közösség felállította saját mártíremlékművét.[28] Bányai Viktória a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban található, az 1956-os párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Síremlékével kapcsolatos dokumentációban találta meg százhárom vidéki mártíremlékmű fényképét.[29] Mivel az *Új Élet* általában beszámolt az ilyen mártíremlékművekről és emlékünnepségekről, ez alapján is megbecsülhetjük a számukat. A zsidó folyóirat 1946-ban több mint 30 mártír-megemlékezést említett, 1947-ben körülbelül kétszer annyit, 1948-ban több mint 70-et, 1949-ben pedig körülbelül 45-öt, ami mintegy 200 megemlékezést jelent erre az időszakra nézve. Valószínű, hogy ezek az adatok a mártíremlékművek és -megemlékezések tényleges számának csak egy részét mutatják, ugyanakkor világosan jelzik, hogy a megemlékezésnek ezt a formáját milyen

---

[26] Wolfson, 2015. 415.

[27] A magyar emlékművekről: Frojimovics, Kinga: 'Landmark-Stones Are Standing Alongside the Highway of Martyrdom...': Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica,* XIV (2006) 115–128.; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráchel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika.* Budapest: Kalligram, 2018. 118–141. Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2016/2. 7–21.

[28] Frojimovics, 2006. 115–128.

[29] Bányai Viktória: Meggyalázott tóratekercsek két felmérés tükrében. *Magyar Tudomány*, 185 (2024) 4. 475–485. Köszönöm szépen Bányai Viktóriának, hogy mind a kéziratot, mind a releváns forrásdokumentumokat rendelkezésemre bocsátotta. A MZSML honlapján megtalálhatóak az emlékművek fényképei: https://collections.milev.hu/collections/show/61 (letöltés ideje: 2024. július 19.)

széles körben gyakorolták a magyarországi zsidó közösségek. A háború utáni első években átlagosan hetente volt legalább egy ilyen megemlékezés valahol az országban. Arra is rávilágítanak, hogy megemlékezéseket szerveztek a legnagyobb, több ezer tagot számláló közösségek éppúgy, mint a kis, csak néhány túlélőt számláló gyülekezetek. Széles körű elterjedtségük folytán a mártír-megemlékezések betekintést nyújtanak a háború utáni magyarországi zsidó közösség sokrétű, az egyéni és közösségi trauma feldolgozására tett kísérleteibe.

A mártíremlékművek felállítása egy adott hitközségben már önmagában is hatalmas jelentőséggel bírt, hiszen az adott közösség érdekérvényesítési képességeit, a maradék zsidóságon belüli politikai súlyát növelte, s egységét jelképezte. Kónya Judit egy tanulmányában említi, hogy Nagyváradon (Oradea) már az emlékmű helyének meghatározása is feszültséget keltett a helyi ortodox és neológ közösségek között, mert mindkettő saját területén kívánta felállítani azt. „Az emlékmű méltó helyéről vita folyik" – állapította meg Weiss Izsák Jákob, az ortodox közösség rabbija 1947-ben. Kiemelte, hogy annak neológ területen történő felállítása „a neológok befolyásának megerősödéséhez és egyben az ortodox közösség meggyengüléséhez vezet majd."[30]

Az emlékünnepségek számos formát öltöttek, s ezekről maguk a helyi közösségek döntöttek. A mártírmegemlékezés többnyire zsidó vallási térben (leggyakrabban a zsidó temetőben vagy a zsinagógában) lévő emlékmű vagy emléktábla felavatását jelentette, amelyen az adott közösség vészkorszakban meggyilkolt tagjainak neve szerepelt. Az emlékművek fontosságát is jelzi, hogy a zsidó közösségi élet központi színterein helyezkedtek el, ahol minden összejövetelen emlékeztették a túlélőket az elhunytakra. Rajtuk keresztül a holtak és az élők jelképesen megosztották egymással a vallási élet és hagyományok tereit. Egy másik elterjedt gyakorlat a *memorbuch*oké, illetve a *jizkor*-könyveké volt, amelyek ugyancsak tartalmazták a

[30] Kónya, 2016. 15.

vészkorszakban elpusztított mártírok névjegyzékét.[31] Az ilyen *jizkorok*at néha egy emlékműben helyezték el ünnepélyes keretek között. Ritkábban az emlékünnepséget a megszentségtelenített tóratekercsek, ún. RIF-szappanokat[32] tartalmazó koporsók, vagy az auschwitzi krematóriumból származó hamut tartalmazó urnák ünnepélyes eltemetése kísérte. A mártír-megemlékezések alkalmait gyakran böjti nappá is nyilvánították.

E szertartások számos eleme megtalálható régebbre nyúló zsidó hagyományokban. A mártírokra való emlékezés évszázadok óta fontos szerepet játszott a zsidó vallásgyakorlatban, példaként említhetőek itt a közép-európai középkori *memorbuch*ok, melyekben az akkoriban meglehetősen gyakori keresztény zsidóüldözés áldozatainak nevét örökítették meg. A zsidó vallási hagyomány böjtnapjai az ókori zsidó népet sújtó korábbi tragédiáknak állítanak emléket, ilyen például a Gedaljá böjtje, amely során Júdea babilóniaiak által kinevezett országos helytartójára emlékeznek, akit zsidó hittársai öltek meg. A babilóniaiak bosszújától tartva aztán a zsidók Egyiptomba menekültek, ahol Nabukodonozor seregei mészárolták le őket.

Az Ortodox Rabbitanács 1946. június 11-én megjelentetett

---

[31] Ezekről bővebben: Horváth, Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust: Memorial Monuments and Yizkor Books. In: C. Friedman, Jonathan (ed.): *The Routledge History of the Holocaust.* London – New York: Routledge, 2011. 472–483.; Bányai – Komoróczy, 2018.

[32] Széles körben elterjedt mítosz volt (amely még ma is hajlamos tartani magát), hogy a megégett zsidó áldozatok testzsírját a nácik szappanfőzéshez használták fel. Az ilyen termékeken szereplő „RIF" bélyegzőt sokan félreértelmezték a „Reines Judenfett" rövidítéseként, de valójában a „Reichs-Industrie-Fett" rövidítése volt. A szappanmítoszról bővebben: Neander, Joachim: The Danzig Soap Case: Facts and Legends around 'Professor Spanner' and the Danzig Anatomic Institute 1944–1945. *German Studies Review*, 2006/1. 63–86.; Panneton, Daniel: The Soap Myth. A Holocaust artifact in a post-truth era. *Literary Review of Canada,* 24/4 (2019). https://reviewcanada.ca/magazine/2019/05/the-soap-myth/ (letöltés ideje: 2024. július 4.). A magyar gyakorlattal kapcsolatban: Bódi, Lóránt: *Remains without Body – The Cultural Imagination of the Holocaust Soaps* (kézirat). Köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot elolvashattam.

füzete már világos instrukciókat tartalmazott a vészkorszakban meggyilkolt rokonokra való emlékezéssel kapcsolatban. „Aki nem tudja azt a napot, amikor apja, anyja és többi rokona Auschwitzba érkezett, vagy hogy utána meghaltak-e vagy megölték-e őket, vagy hogy más helyen haltak-e meg vagy máshol ölték-e meg őket, és nem tudja haláluk napját, annak sziván huszadikán kell tartania a yortsayt-ot és minden yortsayt-tal kapcsolatos szokást."[33] A dátum egy hagyományos zsidó böjti napra utal, mely a Hmelnickij-mészárlás áldozatainak állít emléket. 1648–49-ben a kozákok és krími tatár szövetségeseik fellázadtak a Lengyel–Litván birodalom hadserege ellen, felkelésüket pedig a civil lakosság ellen elkövetett tömeges atrocitások kísérték. Az erőszaknak számos zsidó is áldozatul esett,[34] akik a zsidó hagyomány szerint azért váltak az erőszak célpontjává, mert nem voltak hajlandóak áttérni a keresztény hitre. Az első ilyen mészárlás Nemirovban történt, a hagyomány szerint sziván 20-án. Amikor tehát az Ortodox Rabbitanács ezt a már létező böjti napot jelölte ki a vészkorszak áldozataira való emlékezés napjául, – legalábbis abban az esetben, amikor nem volt ismert a családtag vagy rokon halálának pontos napja – akkor a közelmúlt üldöztetéseit szimbolikusan is beillesztette a zsidó népet ért korábbi tragédiák sorába. A Rabbitanács döntését ugyanakkor praktikus és pragmatikus megfontolások is vezették, amikor sziván 20-át (a Gergely-naptár szerint június 28-át) jelölte ki a háborúban meggyilkolt zsidók gyásznapjává. Mint Schück Jenő rabbi – az Országos Ortodox Rabbitanács későbbi elnöke – kifejtette, ez az időpont a Magyarországról történő deportálások első és utolsó napjai közé esett körülbelül félúton, tehát logikus választás volt.[35] Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a zsidó naptárban már így is számos böjt- és

[33] Az eredetileg héber szöveget angolul idézi: Wolfson, 2015. 417.

[34] A Hmelnickij-mészárlás következményeiről a helyi zsidó közösségek életében lásd: Teller, Adam: *Rescue the Surviving Souls: The Great Jewish Refugee Crisis of the Seventheenth Century*. Princeton, NJ.: Princeton University Press, 2020.

[35] Az első vonatok 1944. május 15-én hagyták el az országot, az utolsó deportálások pedig július 24-én indultak el.

gyásznap volt, ezért el akarták kerülni egy újabb, ilyen jellegű ünnep beillesztését.[36]

A neológ vezetés egészen más döntést hozott. Az Országos Rabbi Egyesület és a Pesti Izraelita Hitközség Rabbisága már 1945 elején úgy határozott, hogy március 19-ét, vagyis a német megszállás évfordulóját jelöli meg országos gyásznapként a vészkorszak áldozatainak emlékére.[37] A döntést azzal indokolták, hogy „[b]ár a szörnyű pusztítás nem aznap történt, mégis abból indultunk ki, hogy a gyásznap megállapításánál a szerencsétlenség kezdetét kell alapul venni."[38] Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy magyar zsidók tízezreit még a német megszállás előtt gyilkolták meg, azonban ez a narratív konstrukció ezeket az eseteket nem tekinti a szerencsétlenség részének. A Rabbi Egyesület álláspontja szerint ezen a napon kellett megtartani azoknak a *Jahrzeit*jét is, akiknek pontos halálozási dátuma nem volt ismert.[39] Pár hónappal később 1945. december 31-ét rendeletileg egyedi és egyszeri böjti nappá nyilvánította a Pesti Rabbiság, mint a budapesti nyilas vérengzések időszakának emléknapját.[40] A neológ rabbik tehát egészen új, s csak a második világháború kontextusában értelmezhető dátumokat választottak, ami azt jelezte, hogy a vészkorszakot mint a zsidó mártirológia új elemét értelmezték és vezették be a vallási naptárba.

Róth Ernő professzor, a Rabbiképző oktatója (később Scheiber Sándorral együtt igazgatója) kifejtette azt is, hogy miért nem tartották elfogadhatónak sziván 20-án tartani a gyásznapot: álláspontjuk az volt, hogy az „egyáltalán nem fejezné ki a nap sajátos jelentőségét ... vegyük végérvényesen tudomásul, hogy e gyásznapot nem a Hmelnickij-pogrom miatt tartjuk, hanem – anélkül, hogy előbbi

---

[36] Schück Jenő: Az ortodoxia a felszabadulás után. *Új Élet Naptár 1959*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959. 157.

[37] Dr. Róth Ernő: Haláchikus problémák. *Az Országos Rabbiegyesület értesítője*. 1948. június. 20.

[38] Róth, 1948. 20.

[39] Ádár 24-e ezidén. *Új Élet*, 1946. március 14. 5.

[40] Zokogunk azoknak elvesztésén, akiket nem tudunk elfelejteni. *Új Élet*, 1945. december 18. 7.

ügynek súlyosságát lekicsinyelni szándékoznám – egy annál összehasonlíthatatlanul fájdalmasabb esemény emlékére: a magyarországi zsidók félmilliós tömegének és azon keresztül hatmillió hittestvérünk pusztulásának emlékére."[41] A gyakorlatban azonban a mártír ünnepségek nem csak, sőt nem elsősorban ezeken a napokon zajlottak. A háború utáni első években az a gyakorlat honosodott meg, hogy főleg a vidéki körzetekben az ünnepségeket a helyi zsidóság deportálásának, vagy Auschwitzba érkezésének napjára időzítették. Így került sor a bevezetőben is említett pápai gyászünnepségre is a deportálások évfordulóján, július 16-án. Az ünnepségeken gyakran mind az ortodoxia, mind a neológia képviselői megjelentek.

A mártírünnepségeket tehát egyrészt a zsidó vallási vezetők háború utáni halakhikus döntései, másrészt a helyi túlélő közösségek kialakuló gyakorlatai definiálták. Bár a megemlékezések egyes elemei a zsidó mártirológia meglévő gyakorlatába és hagyományaiba illeszkedtek (ilyen volt például az elhunytak nevének rögzítése), sokszor új elemeket is hordoztak (például az Auschwitzban gyűjtött hamvak eltemetését). Még azt az ortodox döntést is, hogy a vészkorszak áldozatairól egy létező böjti és gyásznapon emlékezzenek meg, alátámasztotta az a tény, hogy ez a dátum érdemi összefüggésben állt a deportálások intervallumával. Azt, hogy a zsidó vallásgyakorlatot érintő problémákat milyen változatos módokon közelítették meg a vészkorszak utáni periódusban, alátámasztja az is, hogy ebben az esetben a neológ rabbik halakhikus érvek mentén hozták meg döntésüket, míg az ortodox rabbik a kelet-európai zsidó történelmi-vallási hagyományokhoz fordultak.[42] A vészkorszak áldozataira való emlékezés rituáléja tehát a kezdetektől fogva sok különböző formát öltött, nem beszélhetünk teljesen egységes hagyományról.

Az első reflexiók: múlt, jelen, jövő

A háború befejezésének évében feltűnően hangsúlyos szerepet kapott az emlékünnepségeken a vallás, a vallási közösség fontossága.

---

[41] Róth, 1948. 20–21.

[42] Frojimovics, 2006.

A sokszor magányos, családjuktól, barátaiktól és helyi közösségeiktől megfosztott túlélők tömegeinek a megmaradt zsidó közösséggel való kapcsolatot a vallási vezetők mint a hiányzó szociális háló(zat) lehetséges alternatíváját kínálták fel. Ugyanakkor a téma fontosságának hangsúlyozása a magyar zsidóságnak mint vallási közösségnek a túléléséért való aggodalmát is tükrözte.

Talán a hívek számában bekövetkezett drasztikus csökkenés és ennek következtében a magyarországi zsidóság különböző ágainak helyzetében bekövetkezett változás szülte azt a megnövekedett igényt, hogy az ortodox zsidóság határozottan egységes, de önálló közösségként megerősödjön. Weinberger Ödön[43] az *Orthodox Hitközségi Értesítő*ben megjelent értekezésében úgy fogalmazott, hogy a kisebbségi tudat nagyobb felelősséggel is jár, ami pedig szükségessé teszi az egységet az ortodoxián belül. „[Ö]ssze kell fognunk egy szent közös cél elérése érdekében: a hagyományos zsidóság fenntartása minden erőnkkel, tehetségünkkel és akaratunkkal"[44] – szólította fel hittestvéreit. Hasonló aggodalmat tükröz Katona József neológ rabbi 1947-ben megjelent hosszú elemző szövege a budapesti zsidóság helyzetéről, melyből kiderül, hogy a közösség elsődleges kihívásának azt tartotta, hogy sokan valamiféle csapásnak, tehernek érezték zsidóságukat, amitől meg kell szabadulni.[45] Minden bizonnyal e tendenciákat kívánták ellensúlyozni azok a mártír-megemlékezések alkalmával elhangzott ünnepi beszédek, amelyek a túlélőknek a zsidósággal való szorosabb azonosulása szükségességét emelték ki. Ezek a megemlékezések és istentiszteletek kiváló alkalmak voltak az ilyen jellegű törekvésekre, mert nemcsak a helyi túlélőket vonzották, hanem gyakran az ország minden részéről érkeztek

[43] Szívsebész, egy rabbicsalád sarjaként komoly rabbinikus műveltséggel bírt.

[44] Dr. Weinberger Ödön: Egységesen orthodoxiánk feladatainak szolgálatában. *Orthodox Hitközségi Értesítő*, 1948. szeptember. 2.

[45] Katona József: *Zsidó megújhodásért: a fővárosi zsidóság lelki képe*. Budapest: Neuwald, 1947. 22.

résztvevők,[46] így üzeneteik is sokkal több embert értek el, mint a hagyományos zsinagógai istentiszteletek.

1945 utolsó napját a Pesti Rabbitanács a mártírok és áldozatok napjává nyilvánította. „Böjtöljünk és imádkozzunk" – ez volt a mottója annak a megemlékezésnek, amely a háború utolsó évének utolsó napján jelentős tömeget vonzott a Dohány utcai zsinagógába.[47] Az *Új Élet* első oldalán ez alkalomból hozott vezércikkét Benoschofsky Imre főrabbi kifejezetten a kitérteknek címezte, figyelmeztetve őket, hogy zsidóságukat „nem vethetik le", annak negatív következményeit elszenvedték a háború alatt, azonban most lehetőségük nyílik a zsidó közösség szeretetének megtapasztalására is.[48] Hevesi Ferenc, a zsinagóga főrabbija szenvedélyes beszédében hangsúlyozta, hogy a mártírok halála minden zsidót a vallásához való hűségre kell tanítson, s kívánta, hogy haláluk ereje „szólítsa vissza a gyöngéket és megtévelyedetteket, akik kicsinyes előnyökért elárulták zsidóságukat. Szóljon sugalló hirdetésük azokhoz is, akik pártszempontok miatt, ha látszatra is, de szakítanak a zsidó élet törvényeivel."[49] Hevesi tehát megszólította mind a kitérteket, mind pedig a többnyire baloldali pártokban funkciót vállaló, vallásukat nem gyakorló zsidókat, s a vészkorszak áldozatainak megidézésével kívánt a lelkiismeretükre hatni, hogy térjenek vissza a zsidó közösségbe.

Az emléknap elnevezése – mártírok és áldozatok napja – rávilágít egy másik alapvető dilemmára, ami a korai időszak emlékezeti diskurzusaiban jelentkezett, nevezetesen, hogy milyen kifejezéssel utaljanak a háború alatt meggyilkolt zsidókra, tágabb értelemben pedig, hogy hogyan értelmezzék a halálukat. 1946. június 16-án Székesfehérváron a Magyar Deportáltak Szövetsége rendezett gyászünnepséget a városi önkormányzat üléstermében, tehát meglehetősen atipikusan, nem egy

---

[46] Az *Új Élet* rendszeresen tájékoztatta olvasóit azokról a különbusz- vagy -vonatjáratokról, amelyek Budapestről egy távolabbi helyszínre indultak a mártírünnepségek alkalmával.

[47] Böjtöltünk és imádkoztunk. *Új Élet*, 1946, január 3. 2.

[48] Benoschofsky Imre: A vértanúk és áldozatok napja. Üzenet a kitérteknek. *Új Élet*, 1946. január 3. 1.

[49] Böjtöltünk és imádkoztunk. 2.

kifejezetten zsidó térben. A megemlékezés során a Dohány utcai zsinagógában szolgáló Katona József rabbi ünnepi beszédében megállapította, hogy a háború alatt a városból deportált zsidók „egyisten hitükért és az emberi szabadságeszmékért áldozták életüket."[50] Hitet és ideálokat tulajdonított az áldozatoknak, akik pedig talán nem is rendelkeztek egyikkel sem. Egy hónappal később, július 16-án a zalaegerszegi hitközség rendezett emlékünnepséget, amelyen letették egy későbbi emlékoszlop alapkövét az izraelita temetőben a „vértanúhalált halt zalai zsidóság emlékezetére".[51] A mártír és vértanú elnevezések a vallási hagyomány szerint a hit nevében vállalt halálra utalnak, amely zsidó mártírhalálok a hagyományok szerint fenntartották a zsidó népet a századok során. Ugyancsak összecsengenek a zsidó ünnepek során hagyományosan elhangzó *Av Harachamim* imával, mely azon zsidó mártírok lelki üdvéért szól, akik „életüket Isten nevének megszentelésére adták", és akikért a Teremtő majd bosszút áll. Ugyanakkor a holokausztban nem csak vallásos zsidókat gyilkoltak meg, és az sem állítható, hogy ez a halál önként vállalt lett volna.

Róth Sándor, a Pécsi Izraelita Hitközség elnöke egy hónappal később a városi emlékünnepségen mondott beszédében talán éppen erre az ellentmondásra reflektálva fogalmazott meg egészen más álláspontot, mint korábban Katona. „Elesni a dicsőség mezején, szívünkben méltó ellenfél vasával, felemelő a megdicsőültre és vigasztaló a hátramaradottakra, de akiket mi gyászolunk, azokat gyáván odadobták a Molochnak és halálukban is megalázták őket."[52] Salamon király egyik feleségének, Molochnak tiszteletére állított oltárokon, melyeket a rabbinikus irodalom tűzzel hevített szoborként ábrázol, a hagyomány szerint gyermekeket áldoztak. Róth e motívum felidézésével nemcsak a vészkorszak kegyetlenségét hangsúlyozta,

---

[50] Feltűnést keltő beszédek a székesfehérvári gyásznapokon. *Új Élet*, 1946. június 27. 6.

[51] A zalamegyei deportált zsidók emlékezete. *Új Élet*, 1946. július 11. 10. Az emlékünnepség júliusi dátumával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a zalai zsidók egy részét jóval korábban deportálták és ölték meg 1944-ben.

[52] Kegyeletes gyászünnepséggel áldozott Pécs város társadalma négyezer zsidó mártír emlékének. *Új Élet*, 1946. július 11. 11.

A zalaegerszegi emlékmű felavatása, 1948.

hanem annak értelmetlenségét és az áldozatok (gyermeki) ártatlanságát is. Szavai a felháborodás érzését kelthették, míg Katona beszéde az ellenkezőjére, a megnyugtatásra törekedett. S míg előbbi az áldozatok halálának értelmetlenségét hangsúlyozta, utóbbi megpróbált valamiféle értelmet, célt találni az üldözéseknek.

Róth felfogásához hasonló véleményt fogalmaz meg a Pesti Chevra Kadisa elöljáróságának 1947. június 25-én írt levél. A tervbe vett Központi Mártíremlékmű építészeti szakbizottságában helyet foglaló Friedmann Ignác ügyvéd ellenezte a mártír szó használatát a vészkorszak áldozataival kapcsolatban, mert mint írta „nem óhajtom Hitler istentelen korát és gaz rablóhadjáratát az inquisitio saját hitén alapuló, az önként vállalt martyromsággal megtisztelni."[53] Friedmann szerint tehát a vészkorszak gyilkosságai egyáltalán nem is értelmezhetők vallásos keretekben, – egyúttal javasolta, hogy a majdani emlékművet ne az izraelita temetőben, hanem a hetedik kerület egyik közterén, a volt gettó területén állítsák fel – hiszen egy vallástól, istentől eltávolodott korszak és eszme eredményei voltak. Bár Európa más részein is a mártír szó vált közkeletűvé ebben

[53] Levél a Pesti Chevra Kadisa Elöljáróságának. 1947. június 25. MZSML PIH-1 TB/B 250. doboz. Pesti Izraelita Hitközség, Elnöki Ügyosztály iratai.

az időben a vészkorszak áldozataival kapcsolatban,[54] Róth emlékbeszéde és Friedmann levele is arra utal, hogy a probléma mégiscsak kikívánkozott a hagyományos, illetve a hagyományokon alapuló vallási értelmezés kereteiből. Az áldozatok halálát nemcsak a múltba tekintő mártírhagyományban, hanem a tágabb értelemben vett jövő viszonylatában is értelmezték.

Neumann József, az óbudai körzet főrabbija 1946-ban a zsidó vértanúk emlékünnepségén azt a reményét fejezte ki, hogy a mártírok halála nem volt hiábavaló, mert „az ő ártatlanul kiontott vérük nyomán fog kivirulni a zsidóság szebb, boldogabb jövője."[55] Katona József rabbi 1948-ban kiadott imagyűjteményében *Mártíremlékmű előtt* címmel szerepel egy ima, amely ugyancsak az emlékezés jeleinek fontosságát emeli ki.

> *A mártírsors országútján határkövek állnak, határkő ez az emlékoszlop is, amely hirdeti, hogy az út a jobb jövő felé vezet. Ez az emlékkő határt szab a gyűlölet és az embertelenség országokat átszelő útjának, int, figyelmezteti az embereket, hogy soha többé ne járjanak azon az úton, amely a gyűlöletnek és a szenvedéseknek, az ellenségeskedésnek és a bosszúnak útja.*[56]

Katona úgy gondolta, hogy a halottakra való emlékezés – ebben az esetben egy emlékoszlop felállítása – mindenkit a múlt kegyetlenségére emlékeztet, és egy szebb jövő megvalósítására ösztönöz. Mind az általa, mind a Neumann főrabbi által kifejtett értelemben a zsidó mártírok halála a második világháborúban nem volt hiába-

---

[54] A lengyel példáról lásd például: Finder, Gabriel N.: 'A Horrific Impression of Jewish Martyrdom': Regarding Extermination of Polish Jews: Album of Pictures. *The Journal of Holocaust Research*, 34 (2020) 388–408.

[55] Az óbudai hitközség gyászünnepe a mártirok emlékezetére. *Új Élet*, 1946. november 21. 10.

[56] Katona József: Mártíremlékmű előtt. *Mártírláng. Imák a zsidó vértanúkért*. Budapest: Pesti Chevra Kadisa, 1948. 17.

való, mert garantálta e jövő megvalósulását. Katona az emlékmű által közvetített üzeneteket az általános emberi értékek szintjén értelmezte, amelyek nemcsak a zsidóknak szóltak, hanem mindenkinek, még azoknak is (vagy talán különösen azoknak), akik a második világháború zsidóellenes üldözéseiben bűnrészesek voltak.

Ami a jövőt illeti, ezzel kapcsolatban is voltak, akik eltérő álláspontot képviseltek, s inkább a magyar zsidóság disszimilációját tartották kívánatosnak. Nem voltak azonban egységesek ezek a vélemények sem, leginkább abban a tekintetben, hogy a zsidó közösség új, különálló és egyedi identitását a magyar társadalmon belül, vagy a Palesztin Mandátumterületen létrehozandó zsidó nemzeti államban kívánták kialakítani.

A cionizmus szerepe

Sokan a cionizmusban látták a maradék zsidóság jövőjének kulcsát, s ezek köre nem szűkíthető le a cionista mozgalom háború után dinamikusan növekvő hivatalos tagságára. A mártírünnepségek keretében több rabbi is azon véleményét fejezte ki, hogy hatmillió európai zsidó halála nem volt hiábavaló, hiszen ez teremtette meg a palesztinai zsidó állam megalapításának lehetőségét. A pestszenterzsébeti zsidó hitközség is ezt fejezte ki szimbolikusan, amikor 1948 októberében egy Izraelből szállított koporsóban temették el az Auschwitzból hozott emberi hamut.[57] Scheiber Sándor, a Rabbiképző Intézet prominens professzora (később igazgatója) sokkal szókimondóbb volt, amikor az év januárjában az egykori Üvegházban[58] tartott megemlékezésen azt mondta:

---

[57] Emléktábla- és emlékoszlop-avatás Pestszenterzsébeten. *Új Élet,* 1948. október 14. 6.

[58] Az épületben működött a háború alatt a Svájci Nagykövetség Külügyi Képviselete kivándorlási osztályának irodája, ahol védelmi igazolványokat adtak ki a zsidóknak, és biztonságos menedékként szolgált további 2000 ott bujkáló zsidó számára. Itt működött a cionista ellenállás alija irodája is. 1944. december 31-én fegyverekkel felszerelt nyilasok hatoltak be az épületbe és megöltek három embert, köztük Scheiber Sándor édesanyját is, aki szintén ott lelt menedéket.

> *Miért pusztult el hatmillió zsidó mártir? Az isteni igazság miért tűrte ártatlan halálukat? – marcangoljuk önmagunkat és a megrendült hitű emberek bennünket a kérdéssel évek óta szüntelen. Tovatűntek, de nem haltak meg nyomorultan. Halálukból élet fakadt. Az ő mártiromságuk ébresztette fel a nemzetek lelkiismeretét, az ő haláluk siettette elhatározásukat, hogy a mindenkinek prédául dobott, ezer halálból is feltámadott, hontalan nép kétezer év után hazára találjon ismét. ... Mi is szólunk mártirjaink háborgó vérének örök nyugalmáért: nem volt hiábavaló a ti halálotok. Szólunk felétek: a ti véretekből született meg Erec Jiszráél.*[59]

A cionista eszmékkel kapcsolatos nyíltan pozitív álláspont, valamint a háború előtti asszimilációs szemlélet feladására tett javaslat kifejezetten új elem volt a háború után kialakult neológ identitás-diskurzusban és nem véletlen, hogy éppen 1948-ban, Izrael állam alapításának évében találunk erre a fajta érvelésre több példát is a mártírünnepségeken elhangzott beszédekben.

A megerősödő cionista mozgalom több saját emlékünnepséget tartott, amelyek egyik legfigyelemreméltóbb mozzanata, hogy elvetették a mártíromság és áldozatiság koncepcióját. A cionista mozgalom ugyanis a hősiességre (pontosabban az egyéni hősiességre) kívánta helyezni a hangsúlyt, azonban ez a fogalom különbözött a fentebb részletezett passzív mártírhaláltól. A magyarországi cionista ifjúsági szervezetek 1945. november 8-án, Szenes Hanna halálának első évfordulóján avatták fel a budapesti Dohány utcai zsinagóga falára illesztett emléktáblát.[60] Dénes Béla, a Magyar Cionista Szövetség alelnöke beszédében azt ígérte, hogy a magyar cionisták sosem fogják elfelejteni Szenes Hannát, aki a háború alatt önkénteseként szolgált a brit hadsereg Palesztinai Mandátumterületről származó zsidó egységeinek egyikében. Egy magyar csendőr fogta el

[59] Emlékünnepély a Vadász utca 29-ben. *Új Élet*, 1948. január 8. 13.
[60] Szenes Anikó emlékünnepély. *Új Élet*, 1945. november 10. 6.

Drávaszilas közelében, amikor Jugoszláviából indulva igyekezett csatlakozni a magyarországi cionista zsidómentő akcióhoz. Sorsát a nyilasok hatalomra kerülése pecsételte meg. Katonai bíróság elé

Szenes Hanna síremléke a Kozma utcai temetőben, 1946.

állították, hazaárulással és kémkedéssel vádolták és 1944 novemberében, még a tárgyalás befejezése előtt, a börtönben kivégezték.

Dénes Béla beszédének végén a szertartáson összegyűlt zsidó fiatalok tömege spontán esküként kezdte ismételni szavait. Ünnepélyesen ígérték, hogy ők sem felejtik el Szenes emlékét, aki példaként is áll majd előttük, hiszen nem tudnak és nem is akarnak zsidó közösség és zsidó haza nélkül élni.[61] Ma már tudjuk, a cionista mozgalom magyarországi felszámolásával Szenes Hanna sorsát és emlékét is sokáig hallgatás övezte hazánkban, – Izraelben viszont nemzeti hőssé emelkedett – a fiatal cionisták nem tudták beváltani spontán ígéretüket.[62]

Néhány hónappal később, 1946. március 4-én a cionisták Komoly Ottóról, a Magyar Cionista Mozgalom korábbi elnökéről is megemlékeztek egy róla elnevezett könyvtár létesítésével. A háború idején Komoly a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság elnökeként kiemelkedő szerepet vállalt a magyar zsidóság mentésében, legfőképpen a gyerekek védelmében és a nagygettó ellátásában. A nyilasok a háború legutolsó szakaszában, feltehetőleg 1944 szilveszter éjjel gyilkolták meg.[63] Az emlékünnepségről tudósító cikk bevezetőjében Geyer Albert kiemelte, hogy Komoly cionizmusának és hősiességének lényege abban állt, hogy a legnagyobb veszélyben sem hagyta el az országot, hanem folytatta „zsidó testvérei" mentését.[64] A vidékről is sok túlélőt vonzó emlékünnepség során elhangzott beszédében Richtmann Mózes, az Izraelita Tanítóképző Intézet tanára arról beszélt, hogy Komoly Ottó egyetlen célja a zsidóság szolgálata, míg egyetlen ideálja Cion volt. „Sírját, mint Mózesét, nem ismerjük. A honfoglalás hősi époszában, melyet ezután fognak megírni, helyet fog kapni. Emléke örökké él, mint a kötelességtudás mintaképe."[65] Salamon Mihály, a Magyar Cionista Szövetség frissen

---

[61] Leleplezték Szenes Anikó emléktábláját. *Új Élet*, 1945. november 20. 8.

[62] Szenes Hanna emlékezetéről lásd: Pető, Andrea: The Invisible Anikó Szenes. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 42 (2023) 10–35.

[63] Braham, 1997. 2. kötet, 1071–1075.

[64] Komoly Ottó. *Új Élet*, 1946. március 7. 1.

[65] Komoly Ottó. *Új Élet*, 1946. március 7. 2.

kinevezett elnöke is Mózeshez hasonlította Komolyt; e beszédekben tehát a cionista hősiesség elsősorban a magyarországi zsidóság iránti elkötelezettségben jelent meg, amely kiegészült a cionizmus mint eszme támogatásával. Izrael állam alapítására Richtmann mint „honfoglalásra" utalt, ezzel a magyar történelem meghatározó, és gyakorlatilag kizárólagosan ebben az összefüggésben használt kifejezését ültette át a korabeli izraeli kontextusba, jelképesen párhuzamot vonva a két ország történelme között. A Mózesre történő utalások ugyanakkor a vallásos cionizmus hatását,[66] illetve a zsidó hagyományokhoz való kapcsolódás igényét mutatják.

Ezek a példák rávilágítanak arra, hogy a cionista emlékünnepségek funkciója nemcsak a mártírokra és áldozatokra való emlékezés volt, hanem a zsidó hősiesség képének ápolása is. Az egyéni teljesítmény és áldozatvállalás példaként szolgált a fiatalabb zsidó nemzedékek számára, sőt az emlékünnepségek előrevetítették, hogy a majdani zsidó államban a cionista mártírok majd nemzeti hősként szerepelnek és növelik a társadalmi kohéziót.

A cionista hősiesség e definíciójának népszerűsítése, illetve a zsidó állam nyílt támogatása azonban csak néhány évig volt lehetséges. Bár a Szovjetunió és a befolyási övezetébe tartozó kelet-európai országok eredetileg támogatták a zsidó állam létrehozását, kapcsolataik Izraellel gyorsan megromlottak, mivel a fiatal állam külpolitikája egyre inkább nyugati irányultságot vett. A Magyar Cionista Szövetséget 1949-ben a kommunista hatalom feloszlatta, egykori tagjai illegalitásba kényszerültek, többeket közülük letartóztattak. A különálló, nem vallási alapú zsidó identitás nyílt kifejezése ettől kezdve nem volt lehetséges sem mártír-emlékünnepeken, sem máshol.

Kapcsolat a többségi társadalommal

A Magyarországon maradt vagy oda visszatért túlélők számára a nemzsidó többségi társadalommal való együttélés kérdése külö-

[66] Ebben az esetben nem véletlenül, hiszen Salamon Mihály vallásos családban nevelkedett – édeasapja Zilah főrabbija volt – és a háború előtt a vallásos cionisták egyik vezetőjeként tevékenykedett.

nös súllyal jelentkezett. A közösség azon vezetői, akik a zsidó identitás és a közösségi kohézió erősítésének szükségességét hangsúlyozták, már a mártírünnepségeken megfogalmazták a többségi magyar társadalom bírálatát. Ugyanakkor azok is, akik inkább a megbékélést szorgalmazták, a mártírünnepségeket (is) használták arra, hogy kifejtsék nézeteiket.

A hitközségi élet egyik legfontosabb ügye ebben az időben a Zsidó Tanács[67] és tágabb értelemben a háború alatti zsidó vezetés felelőssége, illetve ezzel szoros összefüggésben, a korábbi asszimilációs álláspont revideálásának szükségessége volt. A Pesti Izraelita Hitközség vezetése 1945–1946-os összefoglaló jelentésében ezt az álláspontot fogalmazta meg, amikor nyíltan kijelentette, hogy a közösségi vezetés korábbi asszimilációs politikája csődöt mondott, amikor a vészkorszakban a többségi társadalom magára hagyta a zsidóságot.[68]

A Pesti Izraelita Hitközség Kulturális Ügyosztálya 1946. február 17-én emlékünnepséget tartott a „fasizmus magyar zsidó író áldozatainak emlékére" a Fürst Sándor (ma: Hollán Ernő) utcai kultúrhelyiségében. Érdekes adalék ehhez az emlékünnepséghez, s hűen illusztrálja, hogy mennyire sokrétű volt még ebben az időszakban a vészkorszak értelmezése a túlélők között, hogy az emlékünnepséget a tervezetthez képest egy héttel el kellett halasztani, mert a helyiségben éppen berendezett kiállítást meghosszabították. Az *Akik meghaltak és akik harcoltak népünk becsületéért* című, a Jewish Agency for Palestine Dokumentációs Osztálya által szervezett kiállítás kifejezetten cionista szempontból mutatta be a vészkorszak magyar-

---

[67] Erről pl. Bohus Kata – Csősz László: „Versenyt futunk a végzettel". Munkácsi Ernő (1896–1950). In: Bohus Kata – Csősz László – Laczó Ferenc (szerk.): *Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Budapest: Park, 2022. 14–45.

[68] Domonkos Miksa: *A Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának összefoglaló jelentése az 1943., 1944., 1945., 1946. évben kifejtett működéséről és indoklás az 1943., 1944., 1945., 1946. (VII.31.-ig) évi zárszámadáshoz és mérleghez.* Budapest: Globus, 1947. 22.

országi eseményeit.[69] Ugyanebben a térben, három nappal a kiállítás véget érte után a neves író, irodalomtörténész Komlós Aladár mintegy hatvan író, költő és tudós nevét sorolva hangsúlyozta, milyen nagy űrt hagyott ezeknek a személyiségeknek a halála a magyar kultúrában. Komlós – és ez már a háború előtt is jellemző volt rá – a zsidó és a magyar kultúrát elválaszthatatlannak tekintette. A holokauszt tanulságai pedig – utalt rá – minden magyart érintenek, nemcsak a zsidó közösséget.[70] Spatz Nándor óbudai hitközségi elnök a korábban említett 1946-os emlékünnepélyen kijelentette, hogy „fogadalmat teszünk, hogy küzdeni és dolgozni fogunk ezért az országért, ahol születtünk, de küzdeni és dolgozni fogunk zsidóságunkért is, amelyet soha megtagadni nem fogunk."[71] Spatz tehát, Komlóshoz hasonlóan, továbbra is a magyar társadalom részeként képzelte el a magyar zsidóság jövőjét, de a zsidó kultúra újjáépítésének kulcsát a vallási közösség megerősítésében látta.

A téma jelentősége az 1946-os év során különösen megnőtt, mivel Magyarországon és Közép-Európa más pontjain is – Lengyelországban, Csehszlovákia szlovákiai területein és a Szovjetunió ukrajnai részén – zsidók elleni erőszakos támadások sorozata történt. Ezek az események 1946 júliusában a lengyelországi kielcei pogromban csúcsosodtak ki, amelyben 42 zsidó vesztette életét, sokan mások pedig sérüléseket szenvedtek.[72] A pogromok nyomán lengyelországi zsidó túlélők tízezrei indultak meg a Németország amerikai megszállási zónájában fekvő DP-táborok felé.[73] Magyarországon az Alföldön,

---

[69] A kiállításról részletesen ír Véri, Daniel: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research*, 4 (2023) 393–417.

[70] A fasizmus magyar-zsidó íróáldozatainak emlékezete. *Új Élet*, 1946. február. 21. 4.

[71] Az óbudai hitközség gyászünnepe. *Új Élet*, 1946. november 21. 10.

[72] A pogromot részletesen elemzi: Tokarska-Bakir, Joanna: *Cursed. A Social Portrait of the Kielce Pogrom.* Translated by Ewa Wampuszyc. Ithaca: Cornell University Press, 2023.

[73] Brenner, Michael: *After the Holocaust. Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997. 16.

Budapesten, valamint több északkeleti nehézipari központban történtek ilyen erőszakos támadások.[74] Bár ezek gyakorisága és az áldozatok száma nem közelítette meg a lengyelországit, két alkalommal is halálos kimenetelűek voltak: 1946 májusában Kunmadarason három, július végén-augusztus elején Miskolcon két ember vesztette életét az erőszak eredményeképpen.[75] Az eseményeket követően egyértelműen megfigyelhető az emlékbeszédekben, hogy a többségi társadalommal való kapcsolatok kérdése megnövekedett hangsúllyal jelenik meg. Hogy ezeknek a kapcsolatoknak a jövőben a külön identitás, az antiszemitizmus elleni közös harc, vagy a helyzeten túllépő megbékélés lesz-e az alapja, láthatóan vita tárgyát képezte.

Dr. Donáth Kornél az 1946. július 16-i pápai vértanú-emlékünnepségen közvetlenül a jelenlévő hatóságok és egyházak tagjai felé intézte kérését, hogy indítsák el a harcot „az ismét felburjánzó fasiszta őrület ellen."[76] Június 16-án, a korábban már említett székesfehérvári gyászünnepségen Kádár Albin, Auschwitz és Dachau túlélője, a Magyarországról Deportáltak Országos Szövetsége alapító tagja és elnöke aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy bár a hazatért deportáltak nagy része továbbra is külföldi (a Joint által biztosított) segélyre szorul „[e]z azonban nem zavarja a reakciót abban a mesterkedésében, hogy a fasiszták okozta bajokért a felelősséget ugyanerre a rétegre próbálja hárítani."[77] Mindezek ellenére, folytatta Kádár, az általa képviselt szervezet továbbra is a megbocsátás és a megbékélés jegyében fog dolgozni.

---

[74] Csősz László: Népirtás után: zsidóellenes atrocitások Magyarországon 1945–1948. Konfliktuskutato.hu, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=-com_content&view=article&id=148:nepirtas-utan-zsidoellenes-atrocitasok-magyarorszagon-1945-1948-&catid=15:tanulmanyok (letöltés ideje: 2025. január 17.); Pelle János: *„Zsidókérdés" és magyar társadalom 1938–1956*. Budapest: Kocsis, 2024.

[75] Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946*. Budapest, Jaffa, 2021.; Apor, Péter: The Lost Deportations and the Lost People of Kunmadaras: A Pogrom in Hungary, 1946. *Hungarian Historical Review*, 2013/3. 566–604.

[76] Feltűnéstkeltő megnyilatkozások. *Új Élet*, 1946. július 25. 4.

[77] Feltűnést keltő beszédek. *Új Élet*, 1946. június 27. 6.

A háború után fellángoló zsidóellenes erőszak sokkjának nyomán azonban nem mindenki reménykedett a társadalmi megbékélés lehetőségében. Kertész Adolf, a pesti neológ közösség egyik vezető tagja az 1946. július 16-án tartott zalaegerszegi mártír-emlékünnepségen az „utóbbi hetek eseményei"-re hivatkozva vonta kétségbe, hogy hitelesnek tekinthetők azok, „akik a megbékélést hirdetik, de közben eltűrik, hogy pogrom-hullám borítja el az országot."[78] A fenti felszólalók mindegyike reagált a kollektív erőszak közelmúltbeli eseményeire, azonban azok eredőjét különböző módon azonosították. Lőwy ideológiai szempontból közelítette meg a kérdést, Kádár a gazdasági alapú társadalmi feszültségeket emelte ki, míg Kertész Adolf kifejezetten a zsidóellenes előítéletek felszínre törését látta bennük. Apor Péter újabb kutatásai alátámasztják a kollektív erőszak ezen korabeli eseményeinek komplex hátterét,[79] amelyek között mindhárom tényező megtalálható volt. Ahogyan az okokat másként azonosították a felszólalók, úgy szavaikból az is kitűnik, hogy nem értettek egyet abban, hogy lehetséges-e a továbbiakban az együttműködés a többségi társadalommal és a politikai vezetéssel annak érdekében, hogy a zsidóellenes erőszak megszűnjön.

Az erőszakhullámot követően, de már az első döbbent reakciók elmúltával figyelhető meg az emlékünnepségeken elhangzott beszédekben a megszólítottak körének kiterjesztése. Szegeden, a zsinagóga előcsarnoka 1947-es felavatási ünnepségén Frenkel Jenő neológ rabbi kijelentette, hogy az emlékmű tanulságul kell szolgáljon mind a távoli vidékekről érkező zarándokoknak, mind pedig a jövő nemzedékeinek. A mártírok halála arra kell emlékeztesse őket, hogy az ember hátat fordított Istennek, és megszegte a parancsot, amely tiltja egy másik ember megölését.[80] „A magyar humanista műveltség bástyái kiszolgálói lettek a germán barbarizmusnak." – jelentette ki Schweitzer József rabbi az 1947-es pécsi

[78] Feltűnéstkeltő megnyilatkozások. *Új Élet*, 1946. július 25. 5.

[79] Apor, 2021.

[80] Frenkel Jenő: Emlékavató. Emlékbeszéd a szegedi mártir emlékmű avatásán. *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*. 1947. december. 42.

Dr. Frenkel Jenő portréja

emlékünnepségen, ahol hallgatóságában több, neves egyetemi professzor is helyet foglalt – „De most már előre kell nézni, találkozni kell a romokon egy új világ felépítésében, hogy mégegyszer ne

ismétlődhessenek meg a borzalmak napjai."[81] Ezek az üzenetek nem a zsidó túlélőknek, hanem a többségi társadalom tagjainak szóltak. A mártírünnepségek, melyeken ebben az időszakban rendszeresen megjelentek a helyi városi vezetés, a pártok, a szovjet katonai vezetés, az egyházak és más, helyi jelentőségű intézmények vezetői, arra is szolgáltak, hogy ilyen egyetemes jelentőségű üzeneteket közvetítsenek a többségi társadalom felé.

Ezek az esetenként egymásnak ellentmondó vélemények a zsidó túlélők háború utáni egyik alapvető dilemmáját tükrözték: hogyan viszonyuljanak ahhoz a többségi társadalomhoz, amelynek tagjai a háború alatt elfogadták és sok esetben támogatták az antiszemita politikát? Van-e értelme továbbra is hinni a megbékélés lehetőségében, amikor az említett lakosság egyes tagjai nemcsak továbbra is hisznek a legabszurdabb középkori antiszemita sztereotípiákban, hanem még a túlélő zsidókat is meggyilkolják? A mártírünnepségek alkalmat nyújtottak a különböző álláspontok megfogalmazására ezen dilemmákkal kapcsolatban, melyek között megtalálhatóak mind a korábbi asszimiláns zsidó álláspont kritikái, mind pedig a többségi társadalom zsidóellenességével kapcsolatos vádak is. Az 1946-os zsidóellenes erőszakhullámot követően az emlékbeszédekben is megerősödtek azok a hangok, melyek a továbbélő zsidóellenesség és a fasiszta eszmék elleni harcra szólítottak fel.

A diktatúra kiépülése és a mártírünnepségek üzenetei

A vezető politikusok, az ország pártjainak képviselői, az egyházak és a szovjet katonaság jelenléte a mártír emlékünnepélyeken azt jelezte, hogy a zsidó túlélőknek talán valóban vannak szövetségesei a nemzsidó társadalom tagjai között. Amikor 1947 áprilisában a Debrecenből és környékéről deportált zsidók emlékére egész napos ünnepséget szerveztek, a díszvacsorán a Magyar Kommunista Párt helyi szervezetének vezetője is részt vett és tolmácsolta párt-

[81] Méltó gyászünnepséggel hódolt Pécs társadalma négyezer mártírja emlékének. *Új Élet*, 1947. július 17. 10.

ja üdvözletét.[82] A győri emlékműavatáson, 1947. június 15-én személyesen Dinnyés Lajos miniszterelnök és Ortutay Gyula kultuszminiszter mondtak beszédet, az ünnepélyen jelen volt Tildy Zoltán köztársasági elnök is, aki a megemlékezés előtt a városháza díszterében rendezett fogadást.[83] A szendrői emlékműavatáson 1948 májusában a járási főjegyző ígéretet tett arra, hogy „a népi demokrácia hősöknek kijáró kegyelettel őrzi meg a mártírok emlékét."[84]

1948-ban jelent meg az a könyvecske, amelyet a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége Exhumációs és Síremlék Bizottságai adtak ki. Míg a Szövetség elsősorban az életben maradt munkaszolgálatosok hazahozatalán dolgozott,[85] az Exhumációs és Síremlék Bizottságok feladata a Magyarországon elhunyt és meggyilkolt, tömegsírokba temetett nagy többségükben zsidó munkaszolgálatosok kihantolása, azonosítása és – a Magyar Izraeliták Országos Irodájával együttműködésben – zsidó szokások szerinti újratemetése volt. Miután a Népjóléti Minisztérium rendeletileg tette kötelezővé a tömegsírok azonosítását és, bizonyos feltételek mellett, az exhumációt a helyi közigazgatási szervek számára, ez utóbbi feladatot is a szervezet Exhumációs és Síremlék Bizottságai végezték el. A legtöbbször hozzátartozók és bajtársak segítségével azonosított munkaszolgálatosok neveit aztán mártíremlékműveken örökítették meg, s az újratemetést is mártír-megemlékezések formájában végezték el. A helyi közösségek által felállított mártíremlékművekkel ellentétben a szövetség egyrészt nemcsak azoknak a munkaszolgálatosoknak a nevét vésette fel az emlékműre, akiknek hozzátartozói anyagiakkal hozzájárultak, hanem minden azonosított halottét, illetve a mártírtemetők és -parcellák formai megjelenése is egységes

[82] A Debrecen és környéke deportáltak emlékünnepe. *Új Élet*, 1947. május 1. 14.

[83] Emlékműavatás Győrben. *Új Élet*, 1947. június 12. 12.; A mártírok emlékműve. *Regigyor.hu*, 2019. június 4. https://regigyor.hu/ujvaros-sziget/a-martirok-emlekmuve/ (letöltés ideje: 2024. július 17.)

[84] Szendrő emlékművet avatott. *Új Élet*, 1948. május 27. 15.

[85] Braham, 1997. 1. kötet. 356.

volt.[86] A Bizottságok által kiadott *10.000 hazahozott hősi halott* című könyvecske tartalmazta az addigra azonosított és újratemetett zsidó munkaszolgálatosok neveit és – fényképekkel illusztrálva – bemutatta a mártírünnepélyeken résztvevő magas rangú politikusokat és a Pesti Izraelita Hitközség temetési szertartásokat végző vezetőit. A mártíremlékművek jelentőségét a Bizottságok így foglalták össze: „e tízezer sír, mint egyetlen hatalmas mutatóujj: emlékeztetőn mered az ég felé néma fogadalomként, hogy: soha többé a fasizmust!"[87]

A fasizmus elleni küzdelem folytatásának szükségességét a megemlékezéseken mind a zsidó közösség vezetői, mind az állami tisztviselők hangsúlyozták. Bár a kommunista hatalom megszilárdulása után az antifasiszta harc állami ideológia által szankcionált értelmezést nyert, ebben az időszakban, s különösen a mártír-megemlékezések kontextusában az antifasizmus még nem volt a háború kizárólagos értelmezési kerete. A fasizmus elleni felszólalások sokkal inkább az antiszemitizmus elleni közös harc szükségességének megfogalmazásai, hiszen ezen a fronton tudott a kifejezetten zsidóként üldözött túlélők tömege legerősebben kapcsolódni a globális mozgalomhoz.

A sztálinista típusú kommunista berendezkedés megszilárdulása után a fasizmus elleni harc is újabb értelmezési tartományt kapott. A rákoskeresztúri zsidó temetőben 1949. szeptember 18-án avatták fel a Központi Mártíremlékművet. Az emlékmű tizenhárom oszlopból áll, amelyek mindegyikén a holokauszt Magyarországról elhurcolt áldozatainak nevei szerepelnek, azzal a táborral együtt, ahol meggyilkolták őket. Az építmény oldalán magyar nyelvű felirat olvasható: „Megölte őket a gyűlölet, őrizze emléküket a szeretet", fölötte pedig héber szöveg áll: „Az Örökkévaló vigyázzon zsidó

[86] Ilyen mártírparcellák jöttek létre például a hidegségi, nagycenki, kőszegi, ágfalvai, pusztavámi, mosonszentmiklósi, soproni, füzesabonyi, dunaszegi, isaszegi sírok esetében.

[87] *10.000 hazahozott hősi halott*. Budapest: A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai Kiadása, 1948. https://vdk.bdmk.hu/eredmenyek?rnums=72636 (letöltés ideje: 2024. július 21.).

testvéreink lelkére, akik életüket adták Isten nevének áldásáért."[88] A két felirat között határozott feszültség mutatkozik: míg a magyar szöveg az áldozati helyzetre helyezi a hangsúlyt, – „megölte őket" – addig a héber szöveg hősiességre utal – „életüket adták". A héber felirat hivatkozás a *Kidus Hásem*re, a judaizmus azon alapelvére, amely szerint a név megszentelésének legfontosabb formája, amikor egy zsidó az életét is hajlandó feláldozni (amellett, hogy az élet szentsége a zsidó vallás egyik legfontosabb alapelve). A két felirat közötti különbség a korábban már tárgyalt feszültségeket tükrözi a mártír terminológiával kapcsolatban.

Az ünnepségen az izraelita felekezeti vezetők és túlélők ezrei[89] mellett számtalan magas rangú állami- és pártvezető vett részt. A Magyar Dolgozók Pártja képviseletében Szirmai István is ünnepi beszédet tartott. Szirmai forradalmi hevületű felszólalásában hangsúlyozta, hogy a halottak iránti szeretet nem merülhet ki az emlékezésben, hanem „[a]zt követeli tőlünk, rájuk emlékező élőktől, hogy semmisítsük meg a szabadság, az emberi boldogság, a haladás minden ellenségét, irtsuk ki gyökerestül a fasizmust és az antiszemitizmust."[90] Szirmai, ahogy korábban több vallási vezető is, egy új világ építését vizionálta, azonban velük ellentétben ő nem a zsidóságot látta ebben az építésben összefogni a nemzsidó társadalommal, hanem a munkásosztály vezetésével gondolta megvalósulni. A „gyűlölni tudó szeretet" koncepciójának bevezetésével Szirmai forradalmi alapokra helyezte az emlékezést, és annak lényegét nem

---

[88] Cole, Tim: Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945–95. In: Hornstein, Shelley – Jakobowitz, Florence (eds.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2003. 278.

[89] Az *Új Élet* becslése szerint tizenötezren voltak jelen a szertartáson: Megrázó ünnepélyességgel, a Magyar Dolgozók Pártja, a Népfront, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa és a Kormány képviselőinek jelenlétében avatták fel a rákoskeresztúri temető nagy mártíremlékművét. *Új Élet*, 1949. szeptember 22. 1.

[90] Szirmai István beszéde, MZSML XIII-1-6 (1947–1950): Pesti Chevra Kadisa Iratai, Központi Mártíremlékmű iratai.

a társadalmi megbékélésben, hanem a fasizmus és antiszemitizmus elleni harcban definiálta.

A pesti gettó felszabadulásának tizedik évfordulója alkalmával új emléktáblát avattak a Kertész és Wesselényi utcák sarkán a „fasizmus áldozatainak" emlékére, s „mindazok hálájaként, akik a felszabadító Szovjet Hadseregnek köszönhetik életüket." Az avatás alkalmával mondott beszédében Illés Béla író felhívta a hallgatóság figyelmét, hogy a gettó felszabadulásával nem ért véget a harc, mert „Hitler legaljasabb embergyűlölő terveinek örökösei túltesznek Hitleren és ismét felfegyverzik a gyilkosokat."[91] Ezzel nyilvánvalóan a Német Szövetségi Köztársaság közelgő NATO csatlakozására utalt (erre hivatalosan 1955 májusában került sor), amely ország a sztálinista hatalom kiépülésével a náci Németország szellemi örököseként jelent meg a Szovjetunió és kelet-európai szövetségeseinek hivatalos kommunikációjában.

Ugyanakkor a mártíremlékműveknek és mártírünnepségeknek volt egy másik, a túlélők szempontjából fontos funkciója, amely ugyanekkor vált a korábbiakhoz képest is hangsúlyossabbá. A Központi Mártíremlékmű avatásánál ezt az eseményről tudósító *Új Élet* így fogalmazta meg: „A köveknek ez a valóságos beszédes dinamikája érzékelteti meg velünk igazán – amit egyénileg már mindenki elszenvedett, – hogy mit is jelent együttvéve és összességében a mi népes családunk vesztesége."[92] Az emlékművekbe vésett nevek valóban a közösségi veszteségre emlékeztettek, azonban az emlékünnepségek a túlélő közösség közös élményei voltak. Amikor egy-egy ilyen alkalommal az ország minden sarkából összegyűltek a túlélők, nemcsak a halottakra, a veszteségekre emlékeztek, de megélhették a közösségi összetartozás újfajta tapasztalatát is. A mártírünnepségek így nemcsak az emlékezés, hanem a találkozások lehetőségének hordozóivá is váltak. Az 1950-es devecseri mártírünnepséggel kapcsolatban például az *Új Élet* megjegyezte, hogy „[m]egható látvány volt, amint a szomszédos szórványok zsidósága a temetőben levő

[91] Felszabadulási ünnepségek Budapesten. *Magyar Nemzet*, 1955. január 19. 3.
[92] Megrázó ünnepélyességgel... *Új Élet*, 1949. szeptember 22. 1.

Mártírünnepség a Központi Mártíremlékműnél, Budapest, 1960.

emlékműhöz zarándokolt és az emléknap a közösségi életet nem élő szórványok zsidó testvéreinek találkozójává vált."[93] 1953-ban a nagykanizsai mártírok emlékünnepére ezrével érkeztek a volt deportáltak és hozzátartozóik a környékről és a fővárosból is. A fekete drapériával fedett templom „zsúfolásig megtelt".[94] A zsidó lapban újra és újra megjelenő, a közelgő mártírünnepségekre szervezett külön IBUSZ-járatokról szóló tájékoztatók is arról tanúskodnak, hogy az 1950-es évek elejére az ilyen megemlékezések a zsidó közösségi élet fontos alkalmai lettek, melyek a saját tágabb család vagy egykori közösség túlélőivel való találkozásra, sőt, a mindennapi életről szóló

[93] Devecseri mártírok emléke. *Új Élet*, 1950. június 22. 4.
[94] A nagykanizsai mártírok emlékünnepe. *Új Élet*, 1953. június 4. 2.

információcserére is alkalmat szolgáltattak.[95] Érdekes adalékul szolgál ehhez a jelenséghez, hogy Sós Endre akkori hitközségi elnök még 1962-ben is arra figyelmeztette igen nyomatékosan az Állami Egyházügyi Hivatalt, hogy a MIOK és BIH közgyűléseket semmiképpen sem lehet a június közepétől augusztus végéig tartó időszakra szervezni „a kegyeletsértés látszata és a hívők érzékenységének megsértése nélkül", mert a nyári hónapokban 70-80 mártírünnepségre kerül általában sor.[96]

Konklúziók

Összefoglalva elmondható, hogy a háború utáni években induló mártírünnepségek nemcsak a zsidó vallási hagyomány szempontjából vizsgálhatók, hanem betekintést engednek a maradék zsidóság identitás-keresésébe is. A zsidó vallási vezetők ugyanis a háborút követő években a mártírünnepségeket használták arra, hogy a zsidó közösség számára nyitva álló identitási lehetőségekkel kapcsolatos véleményüknek, érvelésüknek hangot adjanak.

Voltak, akik a cionizmust mint a történelmi és hagyományos magyar asszimilációs identitástól drasztikusan eltérő pozitív, jövőorientált zsidóság-képet szorgalmazták. Mások a neológia háború előtti asszimilációs megközelítésének elvetését, és egy konfrontatívabb mentalitást javasoltak a többségi magyar társadalommal való viszonyban, míg megint mások kifejezetten a megbékélést hangsúlyozták. A későbbi években, a sztálini típusú diktatúra megszilárdulását követően az identifikációs lehetőségek sokszínűsége jelentősen lecsökkent, ám az egységesség valójában csak látszat volt, nem

---

[95] Erről bővebben: Bohus, Kata: Parallel memories? Public memorialization of the antifascist struggle and martyr memorial services in the Hungarian Jewish community during early Communism. In: Bohus, Kata – Hallama, Peter – Stach, Stephan (eds.): *Growing in the Shadow of Antifascism. Holocaust Memory in State-Socialist Eastern Europe.* Budapest: Central European University Press, 2022. 87–108.

[96] Sós Endre bizalmas feljegyzése az Állami Egyházügyi Hivatalnak. 1962. május 4. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-21-a. Állami Egyházügyi Hivatal Elnöki Iratok.

jelentette azt, hogy a megmaradt magyar zsidóság egy (az állampárt által is jóváhagyott) identitás mögött sorakozott volna fel. Bár a sztálinizmus idején az emlékünnepségeken is megfigyelhető a hangsúlyok eltolódása a fasizmus és antiszemitizmus elleni felújított harc felé, ez az elem nem volt új, hanem – mint azt tanulmányomban bemutattam – már a korábbi narratíváknak is része volt. Ugyanakkor ebben az időszakban növik ki magukat a mártírünnepségek – a vallási élet korlátozása és a cionizmus teljes tiltása mellett – a közösségi találkozások kulcsfontosságú alkalmaivá.

Bárhogyan is látták a zsidóság útját: egységesebb közösségben, az asszimilációt elutasítva, de a többségi társadalommal közös harcban, vagy egy önálló zsidó állam állampolgáraiként, végeredményben mindezekben az erőfeszítésekben közös az akarat a háború utáni túlélő zsidóság önképének definiálására. A szertartások kakofóniája így az újrakezdés fontos állomásaként is értelmezhető.

Bibliográfia

Levéltári és sajtóforrások

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Állami Egyházügyi Hivatal Elnöki Iratok, XIX-A-21-a.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, XXXIII–5–b/4.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Pesti Izraelita Hitközség, Elnöki Ügyosztály iratai, PIH-1 TB/B 250.doboz.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Pesti Chevra Kadisa Iratai, Központi Mártíremlékmű iratai, XIII-1-6 (1947–1950).

10.000 hazahozott hősi halott. Budapest: A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai Kiadása, 1948.

A Debrecen és környéke deportáltak emlékünnepe. *Új Élet*, 1947. május 1. 14.

A fasizmus magyar-zsidó íróáldozatainak emlékezete. *Új Élet*, 1946. február. 21. 4.

A nagykanizsai mártírok emlékünnepe. *Új Élet*, 1953. június 4. 2.

Ádár 24-e ezidén. *Új Élet*, 1946. március 14. 5.

Az óbudai hitközség gyászünnepe a mártirok emlékezetére. *Új Élet*, 1946. november 21. 10.

Benoschfsky Imre: A vértanúk és áldozatok napja. Üzenet a kitérteknek. *Új Élet*, 1946. január 3. 1–2.

Böjtöltünk és imádkoztunk. *Új Élet*, 1946, január 3. 2.

Devecseri mártírok emléke. *Új Élet*, 1950. június 22. 4.

Domonkos Miksa: *A Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának összefoglaló jelentése az 1943., 1944., 1945., 1946. évben kifejtett működéséről és indoklás az 1943., 1944., 1945., 1946. (VII.31.-ig) évi zárszámadáshoz és mérleghez*. Budapest: Globus, 1947.

Emlékműavatás Győrben. *Új Élet*, 1947. június 12. 12.

Emléktábla- és emlékoszlop-avatás Pestszenterzsébeten. *Új Élet,* 1948. október 14. 6.

Emlékünnepély a Vadász utca 29-ben. *Új Élet,* 1948. január 8. 13.

Felszabadulási ünnepségek Budapesten. *Magyar Nemzet*, 1955. január 19. 3.

Feltűnést keltő beszédek a székesfehérvári gyásznapokon. *Új Élet*, 1946. június 27. 6.

Feltűnéstkeltő megnyilatkozások a vidéki városok emlék-gyászünnepélyein. *Új Élet*, 1946. július 25. 3–6.

Frenkel Jenő: Emlékavató. Emlékbeszéd a szegedi mártir emlékmű avatásán. *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*. 1947. december. 42.

Katona József: Mártíremlékmű előtt. *Mártírláng. Imák a zsidó vértanúkért*. Budapest: Pesti Chevra Kadisa, 1948.

Katona József: *Zsidó megújhodásért: a fővárosi zsidóság lelki képe*. Budapest: Neuwald, 1947.

Kegyeletes gyászünnepséggel áldozott Pécs város társadalma négyezer zsidó mártír emlékének. *Új Élet*, 1946. július 11. 11–12.

Komoly Ottó. *Új Élet*, 1946. március 7. 1-2.

Leleplezték Szenes Anikó emléktábláját. *Új Élet*, 1945. november 20. 8.

Megrázó ünnepélyességgel, a Magyar Dolgozók Pártja, a Népfront, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa és a Kormány képviselőinek jelenlétében avatták fel a rákoskeresztúri temető nagy mártíremlékművét. *Új Élet*, 1949. szeptember 22. 1–4.

Méltó gyászünnepséggel hódolt Pécs társadalma négyezer mártírja emlékének. *Új Élet*, 1947. július 17. 10.

Róth Ernő: Haláchikus problémák. *Az Országos Rabbiegyesület értesítője*. 1948. június. 20–27.

Szendrő emlékművet avatott. *Új Élet*, 1948. május 27. 15.

Szenes Anikó emlékünnepély. *Új Élet*, 1945. november 10. 6.

Zokogunk azoknak elvesztésén, akiket nem tudunk elfelejteni. *Új Élet*, 1945. december 18. 7.

Szakirodalom

A mártírok emlékműve. *Regigyor.hu*, 2019. június 4. https://regigyor.hu/ujvaros-sziget/a-martirok-emlekmuve/

Aleksiun, Natalia: The Central Jewish Historical Commission in Poland 1944–1947. *POLIN Studies in Polish Jewry,* 20 (2008) 74–97.

Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946*. Budapest: Jaffa, 2021.

Apor, Péter: The Lost Deportations and the Lost People of Kunmadaras: A Pogrom in Hungary, 1946. *Hungarian Historical Review*, 2013/3. 566–604.

Bányai Viktória: Meggyalázott tóratekercsek két felmérés tükrében. *Magyar Tudomány*, 185/4. (2024) 475–485.

Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráchel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Budapest: Kalligram, 2018. 118–141.

Bohus, Kata: Parallel memories? Public memorialization of the antifascist struggle and martyr memorial services in the Hungarian Jewish community during early Communism. In: Bohus, Kata – Hallama, Peter – Stach, Stephan (eds.): *Growing in the Shadow of Antifascism. Holocaust Memory in State-Socialist Eastern Europe*. Budapest: Central European University Press, 2022. 87–108.

Bohus Kata – Csősz László: „Versenyt futunk a végzettel". Munkácsi Ernő (1896–1950). In: Bohus Kata – Csősz László – Laczó Ferenc (szerk.): *Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Budapest: Park, 2022. 14–45.

Bohus, Kata – Grossmann, Atina – Hanak, Werner – Wenzel, Mirjam (eds.): *Our Courage. Jews in Europe 1945–48*. Berlin: De Gruyter, 2020.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon*. (Fordította: Zala Tamás és mások.) 1. és 2. kötet. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997.

Braham, Randolph L.*: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (condensed edition). Detroit: Wayne State University Press, 2000.

Brenner, Michael: *After the Holocaust. Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.

Bódi, Lóránt: *Remains without Body – The Cultural Imagination of the Holocaust Soaps* (kézirat).

Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London: Routledge, 2012.

Cohen, Asher: *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*. New York: Boulder, CO, 1986.

Cole, Tim: Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945–95. In: Hornstein, Shelley – Jakobowitz, Florence (eds.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2003. 272–287.

Csősz László et al.: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. *Múltunk*, 2015/2. 72–139.

Csősz László: Népirtás után: zsidóellenes atrocitások Magyarországon 1945–1948. Konfliktuskutato.hu http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=148:nepirtas-utan-zsidoellenes-atrocitasok-magyarorszagon-1945-1948-&catid=15:tanulmanyok

Finder, Gabriel N.: 'A Horrific Impression of Jewish Martyrdom': Regarding Extermination of Polish Jews: Album of Pictures. *The Journal of Holocaust Research*, 34 (2020) 388–408.

Fritz, Regina – Kovács, Éva – Rásky, Béla (eds.): *Before the Holocaust Had Its Name. Early Confrontations of the Nazi Mass Murder of the Jews*. Vienna: new academic press, 2016.

Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Budapest: Balassi, 2008.

Frojimovics, Kinga: 'Landmark-Stones Are Standing Alongside the Highway of Martyrdom...': Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica,* XIV (2006) 115–128.

Frojimovics, Kinga: JDC Activity in Hungary, 1945–1953. In: Levi, Linda – Grossmann, Atina – Mandel, Maud S. – Patt, Avinoam (eds.): *The JDC at 100. A Century of Humanitarianism*. Detroit: Wayne State University Press, 2019. 421–438.

Geyer Artúr: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958*. Budapest: MIOK, 1958.

Hirsch, Marianne: *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.

Honey, Michael: *Research Notes on the Hungarian Holocaust.* http://www.zchor.org/hungaria.htm#train

Horváth, Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust: Memorial Monuments and Yizkor Books. In: Friedman, Jonathan C. (ed.): *The Routledge History of the Holocaust.* London – New York: Routledge, 2011. 472–483.

Jasch, Hans-Christian – Lehnstaedt, Stephan (eds.): *Crimes Uncovered. The First Generation of Holocaust Researchers.* Berlin: Metropol Verlag, 2019.

Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe.* Oxford: Oxford University Press, 2012.

Karády Viktor: Traumahatás és menekülés. A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után. *Múlt és Jövő*, 1994/2. 73–91.

Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Kende Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Paris: Magyar Füzetek, 1984. 37–180.

Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Az Endre–Baky–Jaross per.* Budapest: Cserépfalvi, 1994.

Kovács, András: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. *Quest. Issues in Contemporary Jewish History,* 1 (2010) 34–57.

Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio,* 2016/2. 7–21.

Neander, Joachim: The Danzig Soap Case: Facts and Legends around 'Professor Spanner' and the Danzig Anatomic Institute 1944–1945. *German Studies Review*, 2006/1. 63–86.

Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon.* Budapest: Múlt és Jövő, 2000.

Panneton, Daniel: The Soap Myth. A Holocaust artifact in a post-truth era. *Literary Review of Canada*, 24/4 (2019). https://reviewcanada.ca/magazine/2019/05/the-soap-myth/

Patt, Avinoam: *Finding Home and Homeland: Jewish Youth and Zionism in the Aftermath of the Holocaust.* Detroit: Wayne State University Press, 2010.

Pelle János: *„Zsidókérdés" és magyar társadalom 1938–1956*. Budapest: Kocsis, 2024.

Pető, Andrea: The Invisible Anikó Szenes. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 42 (2023) 10–35.

Schück Jenő: Az ortodoxia a felszabadulás után. *Új Élet Naptár 1959*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959. 156–162.

Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995.

Szalai Antal: *A pápai zsidóság története és a hitközség szerepe a város társadalmi életében*. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1996.

Teller, Adam: *Rescue the Surviving Souls: The Great Jewish Refugee Crisis of the Seventheenth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020.

Tokarska-Bakir, Joanna: *Cursed. A Social Portrait of the Kielce Pogrom*. Translated by Ewa Wampuszyc. Ithaca: Cornell University Press, 2023.

Toronyi Zsuzsanna: Egy budapesti kert történetei. *Korall*, 41/2010. 97–112.

Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége*. (MAKOR – Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7). Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010.

Veselská, Magda: Early Documentation of the Shoah in the Czech Lands: The Documentation Project and the Prague Jewish Museum (1945–1947). *Judaica Bohemiae,* 52/1 (2017). 47–85.

Véri, Daniel: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research*, 4 (2023) 393–417.

Wolfson, Leah: *Jewish Responses to Persecution*, Volume 5, 1944–1946. Washington D.C.: USHMM, 2015.